

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

Tarix-falsafa fakulteti

**Arxeologiya, qadimgi dunyo tarixi va
etnografiya kafedrası**

**NORBOBOYEV JAMSHID
FARG’ONA VODIYSI TOSH DAVRI
ARXELOGIYASI**

5220200 – Tarix bakalavriat ta’lim yo‘nalishi

Malakaviy bitiruv ishi

Ilmiy rahbar Djurakulova D.M.

Rasmiy taqrizchi _____

Malakaviy bitiruv ishi arxeologiya, qadimgi dunyo tarixi va etnografiya kafedrasining 2011-yil 24-maydagi majlisida muhokama qilingan va YaDAKga himoya uchun tavsiya etilgan (№ 14-son bayonnoma).

Kafedra mudiri:

prof. Djurakulov M.D.

Malakaviy bitiruv ishi YaDAKning 2011-yil ____- iyundagi majlisida himoya qilingan va _____ ball bilan baholangan (№ ____-son bayonnoma).

YaDAK raisi

t.f.d. MATBOBOYEV B.X.

A’zolari:

Mundarija

Kirish.....	4-10
I-bob. Farg'ona vodiysi ilk paleolit davri.....	10-22
II-bob.O'zbekiston hududidagi o'rta paleolit davri yodgorliklari va asosiy xususiyatlari.....	22-34
III-bob. Farg'ona vodiysi paleolit davri yodgorliklari va ularning O'zbekiston paleolit davrini o'rganishdagi ahamiyati.....	34-44
Xulosa.....	44-49
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	49-52
Ilovalar.....	52-69

Kirish

XX asrning 20-30 yillarda O'rta Osiyoning ko'pgina tumanlarida qator muhim arxeologik tadqiqot ishlari yo'lga qo'yildi. Jumladan, Turkmaniston madaniyat institut qoshida tashkil qilingan arxeologiya seksiyasidan tomonidan uyushtirilgan ekspeditsiya Janubiy Turkmaniston, Katta Balxan tumanida dastlabki qidiruv ishlarini bajardi. A. A. Marushenko va S. A. Yershovlar Kaspiy bo'ylaridan to Amudaryogacha bo'lgan territoriyada ish olib bordilar va ko'pgina ibtidoiy davr yodgorliklarini hisobga oldilar. Ye. M. Masson rahbarligidagi Termiz arxeologiya ekspeditsiyasi Surxondaryo viloyatining bir necha joylaridan muhim ahamiyatga molik tosh asri makonlarini topishga muvaffaq bo'ldi. SSSR Fanlar akademiyasi hamda Qozog'iston va Qirg'iziston arxeologiya markazlari hamkorlikda uyushgiran A. N. Bernshtam rahbarligidagi Yettisuv ekspeditsiyasi ham ko'pgina arxeologik yangiliklarni qo'lga kiritdi.

O'rta Osiyo ibtidoiy davr arxeologiyasini o'rganishda S. P. Tolstov va keyinchalik uning shogirdlari rahbarligidagi Xorazm Arxeologiya ekspeditsiyasining ish salmog'i katta bo'ldi. Katta Farg'ona kanali qurilishi munosabati bilan tashkil qilingan M. Ye. Masson rahbarligidagi ekspeditsiya hamda V. L. Shishkin rahbarligidagi Quyi Zarafshon ekspeditsiyalari ibtidoiy davr tariximizga doir qiziqarli (materiallarni qo'lga kiritdi).

1939 yildan boshlab ilmiy arxeolog kadrlarni aspirantura orqali tayyorlash boshlandi. Shu yilning o'zida 26 ta ilmiy tadqiqot institutlari tashkil qilindi. 1940 yilda O'zbekistonda SSSR Fanlar akademiyasining filiali ochildi va shunday filiallar birin-ketin boshqa

qardosh respublikalarda ham tashkil qilinib, keyinchalik shu asosda respublikalar Fanlar akademiyalari vujudga keldi. Tarix institutlari qoshida arxeologiya bo'limlari tashkil qilindi. Tez fursatda Toshkent davlat universitetining tarix fakultetida arxeologiya kafedrasini ochilib, kadrlar tayyorlana boshlandi. Ko'pgina muzeylar arxeologiya ishlariga jalb etildi. Moskva, Leningraddan ayrim mutaxassislar kelib, O'rta Osiyoda ishlab ketadigan bo'ldilar. Arxeolog olimlarning o'zaro hamkorligi yaxshi samaralar bera boshladi. Moskva, Leningrad arxeologlari bu yerda tashkil etilgan arxeologik ekspeditsiyalarda aktiv qatnashganlari singari O'rta Osiyo arxeologlari ham SSSR Fanlar akademiyasining ekspeditsiyalarida qatnashadigan bo'ldilar. Bu tadbirlar arxeologiya dala qidiruv ishlarini ancha jonlantirdi. 40-yillarning boshlariga kelib yangi qurilish joylarida 8 ta arxeologik kuzatuv ekspeditsiyalari ishladi. Xullas, ekspeditsiya ishlari yaxshi natijalar berdi, jumladan ibtidoiy arxeologiya sohasi bo'yicha katta ilmiy ma'lumotlar to'plandi. Bu vaqtga kelib, ekspeditsiyalarning diqqat e'tibori ibtidoiy tarixni o'rganish, O'rta Osiyo xalqlarining madaniyat tarixini davrlashtirish va etnogenez kabi masalalarga qaratildi.

Ulug' Vatan urushi yillarida garchi yirik arxeologik ekspeditsiyalarning faoliyati deyarli to'xtab qolgan bulsa ham, urushdan so'ng arxeologik tadqiqotlar yana keng ko'lamda yo'lga qo'yildi. Urushdan keyingi davrda o'z dala tadqiqot ishlari bilan O'rta Osiyoning deyarli barcha territoriyasini qamrab olgan bir necha yirik arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etildi. 1945 yildan boshlab SSSR Fanlar akademiyasining Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi yana qayta ishga tushdi. Shu yildan e'tiboran Janubiy

Turkmaniston arxeologiya ekspeditsiyasi va uning A. P. Okladnikov rahbarligidagi IX otryadi muhim tadqiqot ishlarini bajardi. 1946 yilda sug'd-tojik ekspeditsiyasi keng ko'lamda ish olib bordi. 1946-1949 va 1950-1952 yillarda A. N. Bernshtam rahbarligida Pomir-Oloy va Pomir-Farg'ona ekspeditsiyasi Farg'ona arxeologiyasini o'rgandi. Bu ekspeditsiya tarkibida O'zbekiston va Qirg'iziston olimlari faol ishtirok etdilar. 1947 yildan boshlab Samarqand davlat universiteti ekspeditsiyasi ibtidoiy tarix sohasida muhim ma'lumotlarni qo'lga kiritdi. Ya. G'. G'ulomov va V. A. Shishkinlar rahbarligida O'zbekiston Fanlar akademiyasining O'zbekiston arxeologiya ekspeditsiyasi ish boshladi. Bu ekspeditsiyaning ko'pgina otryadlari Surxondaryo, Samarqand, Buxoro va Tashkent vohalarida hamda Farg'ona vodiysida katta arxeologik tadqiqotlar o'tkazdi.

Keng ko'lamda bajarilgan arxeologik tekshirishlar tufayli O'rta Osiyoning qadimgi madaniyat markazlaridan biri ekanligi isbotlandi. O'rta Osiyo xalqlari tarixining turli bosqichlariga, jumladan, qbtidoiy davrga oid juda ko'p nodir moddiy madaniyat yodgorliklari topilib, tekshirildi. Arxeologik yodgorliklarni muntazam ravishda o'rganish ularning davrini aniqlab olish imkonini beribgina qolmay, balki O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tarixi bilan bog'liq bo'lgan juda ko'p masalalarni yechib berdi. Ayniqsa, A. P. Okladnikov, S. P. Tolstoy, Ya. F. Fylomov, V. M. Masson, A. V. Vinogradov, D. N. Lev, B.A. Ranov, A. A. Asqarov, O'. I. Islomov, M. R. Qosimov, P. X. Sulaymonov, G. Ye. Markov, N. X. Toshkenboyev, T. M. Mirsoatov va boshqalarning ko'p yillar davomida olib borgan arxeologik tadqiqotlari tufayli O'rta Osiyo arxeologiyasining paleolit, mezolit, neolit, eneolit va bronza davrlari

madaniyati anchagina puxta o'rganildi. O'rta Osiyo ibtidoiy arxeologiyasi yutuqlari to'g'risida quyida atroflicha to'xtalishni hisobga olib, shuni yana alohida ta'kidlab o'tish lozimki, so'nggi yillarda Moskva hamda Leningrad arxeolog olimlari O'rta Osiyo respublikalari uchun arxeolog kadrlar tayyorlab berishda katta xizmat qilmoqdalar. Natijada bu yerda arxeologiya kadrlari, jumladan ibtidoiy davrni o'rganuvchi mutaxassislar ko'paydi, ularning ish miqyosi ham kengaydi. 1970 yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida Arxeologiya institutining tashkil topishi hamda 1971 yilda Samarqand davlat universitetida arxeologiya kafedrasining tashkil qilinishi kadrlar yetishtirib chiqarishda va ilmiy tadqiqot ishlarini yanada jonlantirishda katta ahamiyat kasb etdi.

Arxeologiya yodgorliklarni har tomonlama chuqur va muntazam o'rganish sohasida arxeologiya fani katta yutuqlarga erishdi. Jumladan, radio-karbon analizi yo'li bilan makon ma'daniy qatlamlaridan topilgan buyumlarning yoshini va tarkibini aniqlash, kuchaytirilgan mikroskoplar yordamida ibtidoiy qurol-aslahalarning xo'jalikda qo'llanish funksiyalarini aniqlash kabi metodlar ishlab chiqildi.

O'zbekistonda tosh davrini ilmiy o'rganish ishlari 1938-yili o'rta paleolit davriga oid mashhur Teshiktosh g'orining ochilishi bilan boshlangan¹. Ma'lumki, yurtimizda ibtidoiy tarixni o'rganishda olib borilgan ilmiy ishlar faqatgina arxeolog mutaxassislar uchungina yozilgan o'nlab monografiyalar hamda yuzlab ilmiy maqolalardan iboratdir. Faqat ayrim maqolalarni hisobga olmaganda, o'zbek

¹ Окладников А.П. Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии (Предварительные данные и выводы о раскопках в гроте Тешик-Таш) // СА, вып. 6. 1940а. - С. 12-14. Первобытный человек Узбекистана // Наука и жизнь. № 1. 1940б. - С. 52-67.

tilidagi ilmiy ishlar, ommabop asarlar va tosh davri arxeologiyasining umumlashgan tarixi ham yozilmagan. Shuning oqibatida, O'zbekistonda ibtidoiy tarix bilan keng izlanish borasida, nafaqat xalq ommasi, hatto tarixchilar o'rtasida ham uzilish yuzaga kelgan. Ibtidoiy arxeologik terminlarining o'zbek tilidagi izohli lug'atlari ham to'liq ishlab chiqilmagan.

Ma'lumki, hozirgacha ibtidoiy davr tarixi sohasida gominidlarning paydo bo'lishi va shakllanishi borasida ikki xil ilmiy qarash mavjud. Ularni monosentrik va paleosentrik nazariyalarga ajratish mumkin. Monosentrizm nazariyasi asoschilari dastlabki odam ajdodlari Afrika qit'asida paydo bo'lgan va keyinchalik dunyoning boshqa hududlariga tarqalgan, degan fikrni ilgari suradi. Bu nazariya fanda "Nuh kemasi" nomi bilan mashhurdir va ushbu fikr tarafdorlari ko'hna qit'adan topilgan va topilayotgan hamda boshqa hududlarda uchramaydigan gominidlarning eng qadimgi tiplari (avstrolopiteklar, xomo xabilislar) qoldiqlariga asoslanadilar. Hozirda bu nazariya jahon arxeologiya fanida hukmron g'oya hisoblanadi. Paleosentristlar esa, Yevroosiyo hududlaridan topilgan ilk paleolit davri yodgorliklarining bir bosqichdan ikkinchisiga "uzluksiz" ravishda taraqqiy qilib borishiga asoslanadilar. Bu nazariya fanda "kandelyabr" yoki "chilchiroq" g'oyasi nomi bilan shuhrat qozongan. Shuni ta'kidlash joizki, ko'hna qit'a ya'ni, "Nuh kemasi" yoki monosentrik nazariya keyingi topilmalar bilan yanada mustahkam ildiz otib bormoqda. So'nggi yillarda paleoantropologiyadagi kashfiyotlar, ya'ni Markaziy Afrikadan (Chad) topilgan, arxaik tipdagi 200 ming yillar bilan sanalangan

zamonaviy odam qoldiqlari nafaqat eng qadimgi, balki zamonaviy odamlarning ilk shakllari ham shu ko'hna zaminda paydo bo'lganligini ko'rsatmoqda. Ibtidoiy odamning eng qadimgi tiplari xomo xabilislar Yevroosiyo materigidan hali topilganicha yo'q, biroq xomo zotining keyingi tiplari xomo ergasterlar hamda yerekteslar bu qit'ani to'la egallaganlar. Yevroosiyoning boshqa ko'p hududlari singari O'zbekiston zamini ham ilk paleolit davrining boshlarida xomo yerektuslar tomonidan o'zlashtirilganligi yurtimizdagi arxeologik yodgorliklar materiallari asosida o'z isbotini topmoqda.

I-bob. Farg'ona vodiysi ilk paleolit davri

O'zbekiston hududi yer shari miqyosida insoniyat dastlab shakillangan mintaqalar sirrasiga kiradi va madaniyat markazlaridan biri xisoblanadi. Yevroosiyo hududlarida bo'lgani singari yurtimiz tarixi ham paleolit yoki qadimgi tosh davridan boshlanadi. Mamlakatimizda shu davrga oid qator makonlar qayd etilgan va o'rganilgan. Ular qatoriga Farg'ona vodiysidagi Selungur, Chashma, Toshkent viloyatidagi Ohangaron daryosi vodiysidagi Ko'lbuloq va Qizilolma yodgorliklarining quyi qatlamlari, Jarsoy topilmalari hamda Qizilqum hududlaridagi Bo'kantog' kabi yodgorliklarni kiritish mumkin (1-rasm). Shulardan eng ahamiyatlisi Selungur g'ori hisoblanadi.

Selungur g'ori So'x daryosi vodiysida, Qirg'izistonning O'zbekiston bilan chegaradosh bo'lgan Haydarkon qishlog'i chekkasida dengiz sathidan 2000 m balandlikda joylashgan (2-rasm). G'orning kirish qismi So'x vodiysi tubidan 50 m yuqorida, Qatrantov tizmasining quyi qismidan o'rin olgan. G'orning eni kirish qismida 34 m, balandligi 25 m va chuqurligi 120 m ga yetadi. Yodgorlikda dastlabki qazish ishlari A.P. Okladnikov va P.T. Konoplyalar tomonidan 1955- yilda amalga oshirilgan. 1964 -yili M. R. Qosimov eski qazishma devorini tozalash natijasida 110 sm chuqurlikdan jigarrang kremniylashgan jinsdan ishlangan tosh buyumlarni topgan². A. P. Okladnikov bilan M. R. Qosimovlar ishlari oralig'ida g'orni A. Poshka tadqiq etgan. Uning xabar berishicha, 1,5 m chuqurlikdan gulxan, bir nechta kvarsit buyumlar,

² Касымов М.Р. Новые исследования по палеолиту Ферганской долины в 1964 г. \\\ ИМКУ. Вып. 7. 1966. -С. 7-13.

suyak teshgich va bigiz qoldiqlari topilgan. A. Poshkaning ta'kidlashicha, "keng, quruq va yetarlicha yorug' g'or, qulay kirish qismiga ega bo'lib, unda yozda ham va qishda ham qulay harorat hukm surganligi eng qadimgi davr odamlarining diqqatini tortmasligi_mumkin emas edi"³. Bu fikr, 1980 -yillarda boshlangan stasionar qazish ishlari natijasida o'z tasdiqini topdi.

G'orning kirish qismida olib borilgan qazish ishlari natijasida paleolit davriga oid beshta madaniy qatlam aniqlangan, keyinchalik uchinchi madaniy qatlam yana uchta mikroqatlamga ajratilgan. Madaniy qatlamlarning qalinligi 20 sm. dan 40 sm. gacha oralig'ida va ular 0,3 m. dan 1 m. gacha qalinlikdagi sof qatlamlar bilan ajralib turadi. G'orning yotqiziqlari tuflar, alevritlar, tosh siniqlarini o'z ichiga olgan qumoq tuproqdan iborat bo'lib, 8,5 m. gacha chuqurlikda qazilgan. Paleolit davri materiallari esa, 2,5 m. dan 6,5 m. gacha chuqurliklardan joy olgan. Ularning eng ko'p to'plangan joyi qazilgan joyning janubiy qismi bo'lib, shimol tomonga qarab madaniy qatlamlar nurab boradi. Biroq, qazishmalar plani hanuzgacha chop etilmagan.⁴ Ma'lum qilinishicha, 1981 -yilda 64 kv. m. joy ochib o'rganilgan. G'orning kesmalari asosida

³ Пошка А. Пещера Сель-Ун-Хур \\\ ВА вып. 2. 1960.- С. 38.

⁴ Исламов У.И. Первая нинепалеолитическая пещерная стоянка в Ферганской долине \\\ ОНУ. №8. 1984. -С. 4. Исламов У.И. Итоги и перспективы изучения пещерной стоянки Сель-Унгур \\\ Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 12. Исламов У.И., Оманжулов Т. Пещерная стоянка Сель-Унгур \\\ ИМКУ. Вып. 19. 1984. -С. 5. Исламов У.И., Зубов А.А., Харитонов В.М. Палеолитическая стоянка Сель-Унгур в Ферганской долине \\\ ВА. Вып. 80. 1988. -С. 66. Батыров Б.Х., Батыров А.Р. Ископаемые млекопитающие пещеры Сель-Унгур \\\ Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 7. Величко А.А., Кременецкий К.В., Маркова А. К., Ударцев В.П. Палеоэкология ашельской стоянки Сель-Унгур (предварительное сообщение) \\\ Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 24. Величко А.А., Арсланов Х.А., Герасимова -С.А., Исламов У.И., Кременецкий К.В., Маркова А. К., Ударцев В.П., Чиколини Н.И. (Советская Средняя Азия) Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1990. -С. 76-79. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Некоторые проблемы палеоэкологической реконструкции ашельской стоянки Сель-Унгур \\\ ОНУ. № 12. 1990. -С. 7. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унгур \\\ Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск. 1992. -С. 50-51.

geologik tadqiqot olib borgan M.X. Godin uni ikkita ritmoqalinlikka ajratadi: ularning quyisi 5 va 4 madaniy qatlamlarni o'z ichiga olib, asosan loyli alevritli qatlamlardan iborat; yuqorigisi esa, g'or tomidan qulab tushgan shag'alli valunli materiallar orasida ohak loyli va tufli mayda qatlamlardan tarkib topgan. Yuqori ritmoqalinlik 4 marta yuvilgan, unga 3, 2 va 1 madaniy qatlamlar kiradi. Ushbu qatlamlarning barchasi buzilmagan va ular geologik jihatdan ancha sokin davrda paydo bo'lgan.

Selungur makoni tadqiqoti jarayonida 5000 ga yaqin tosh buyumlar qo'lga kiritildi. Yodgorlikda tosh buyumlarni yasashda sariq, jigarrangli yashma, kulrang yashil gilli slanes hamda to'q kulrangli vulqon jinslaridan foydalanilgan. Xom-ashyo yodgorlikning pastidagi daryo o'zanidan galka shaklida olib kelingan va bu tabiiyki, Selungur industriyasining umumiy ko'rinishiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Yodgorlik tosh buyumlari to'plamidagi uchirindilari orasida yirik va qo'pol, zarb maydonchalari keng va zarb burchagi katta bo'lganlari ko'pchilikni tashkil qiladi (10-1, 3, 4; 4 rasmlar). Odatda ular kalta o'lchamli, plastinalar deyarli uchramaydi. Levallua tipidagi uchirindilar ham juda kamyob. Aniqlanishi qiyin bo'lgan tosh bo'laklari, fragmentlari va chiqindilar ko'p uchraydi). Nukleuslar to'plamda ko'p emas, ular asosan haddan tashqari ishlov berilgan tashlandiq ko'rinishlarga ega⁵ (5-9; 7-1, 2; 8-14;).

Ikkilamchi ishlov berilgan tosh buyumlar foizi yodgorlikdagi umumiy toshlarning o'ndan birini tashkil qiladi. Tosh qurollar orasida chopperlar, to'g'ri yoki bo'rtib chiqqan qirrali qirg'ichlar

⁵ Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унгур \ Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск. 1992. - С. 143-163.

(3-1-5; 4-1-5; 5-2-6; 19-2, 3, 4;), tishsimon qurollar (17-1-3; 16-1; 14-2, 4; 13-1, 2, 3, 6; 11-1,2; 6-1, 2), kompozit qurollar (9-1-4), o'yib-kertib ishlangan qurollar (8-2; 12-1-6; 18-2, 3; 19-6, 8-12) , retushlangan tosh bo'laklar va uchirindilar mavjud (10-1, 3, 4, 5; 4-7; 4,5, 6, 8). Bundan tashqari, to'plamda kliverlar (10-2; 16-1, 3; 21-1, 2), qo'l cho'qmorlari (14-1;), tosh randalar (3-1-3) paykonlar va limaslar (14-5) uchraydi.

Selungur g'ori materiallari madaniy jihatdan Osiyocha ashel madaniyatiga kiritilgan. Ma'lumki, ashel ilk paleolitning Yevropaga xos madaniyatlaridan biri bo'lib, ular asosan bifaslar ishlab chiqarilishi bilan xarakterlanadi. Osiyocha ashel esa undan biroz farq qilib, bifaslar, ya'ni qo'l cho'qmorlari bilan birga kliverlarni ham uchrashi bilan ajralib turadi. Yodgorlik materiallari Old Osiyodagi ilk paleolit davriga oid Ubaydiya makoni materiallari bilan o'xshash ekanligi aniqlangan⁶.

Ilk paleolit davriga oid stratigrafiyalashgan yodgorliklardan tashqari Selungurga yaqin bo'lgan Chashma qishlog'idagi So'x daryosi terrassasidan ayrim yig'ma materiallar ham topilgan⁷. Bu yerdan juda kam materiallar yig'ilganligi sababli, ularni ilk paleolitga oid deyish qiyin⁸. Bunga o'xshash materiallar Farg'ona depresiyasining bir qator joylaridan topilgan. Bunga A.P. Okladnikov tomonidan 1954 -yili Qayrag'och qishlog'idagi Xoja

⁶ Исламов У.И. Первая нижнепалеолитическая пещерная стоянка в Ферганской долине \ ОНУ. №8. 1984. - С. 4.

⁷ Исламов У.И., Крахмаль К.А. Дрекенпалеолитические орудия труда из Ферганской долины \ ОНУ. № 4. 1987. -С. 6.

⁸ Кўрсатилган адабтёт. -Б. 7.

Baqirg'on daryosi kesmalaridan topilgan chopporni ham misol sifatida keltirish mumkin⁹.

Ilk paleolit davriga oid yana bir yodgorlik Ko'lbuloqning quyi (1- 22) qatlamlaridir¹⁰. Yodgorlik 1962 -yili O. M. Rostovsev tomonidan ochilgan va 1963 -yildan 1990 -yillargacha M. R. Qosimov tomonidan o'rganilgan. Ko'lbuloq Angren shahridan 6 km g'arbroqda, Chotqol tizmasining janubi-sharqiy etaklarida, Qizilolmasoy hamda Jarsoy oralig'ida dengiz satxidan 1000 m baladlikda joylashgan. Shurflar va qazishmalar asosan shu nomli buloqning atrofida o'tkazilgan.

Ushbu 22 ta qatlamlardan 4000 ga yaqin tosh buyumlar yig'ib olingan bo'lib, ular orasida o'yib-kertib ishlangan, tishsimon qurollar, qirg'ichlar, qo'pol va yirik nukleuslar hamda mikok tipidagi qo'l cho'qmorlari aniqlangan. Ularni tayyorlashda malla va kulrang kremniydan, yashma, kremniylashgan ohaktosh, kvars kabi qator tosh jinslaridan foydalanilgan hamda ular sarg'ish patinalarga ega. Biroq bu qatlamlar juda kam maydonda (9 m²) aniqlangan. Qazishmaning chuqurligi 19 m. gacha yetadi (3 - sonli qazishma).

Ko'lbuloqning ilk paleolit davriga oid quyi qatlamlari tipologik jihatdan 550 000 yillar bilan sanalangan, madaniy

⁹ Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. Санкт-Петербург. 1996. -С. 107.

¹⁰ Окладников А.П. Исследования памятников каменного века Таджикистана \ МИА. № 66. 1958 а. -С. 68. Касымов М.Р. Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулак в Узбекистане \ МИА. № 185. 1972 б. -С. 17. Касымов М.Р. Результаты работ Ахангаранского палеолитического отряда по данным раскопок 1975 г. \ ИМКУ. № 14. 1978. -С. 12. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана \ Автореферат док. Дисс. Новосибирск. 1990. -С. 40. Касымов М.Р., Тетюхин Г.Ф. К вопросу об археолого-геологическом возросте многослойной палеолитической стоянки Кульбулак \ ИМКУ. Вып. 16. 1980. -С. 13. Касымов М.Р., Годин М.Х. О комплексном исследовании палеолитической стоянки Кульбулак \ ИМКУ. Вып. 17. 1982. -С. 9. Касымов М.Р., Годин М.Х. Важнейшие результаты исследований многослойной стоянки Кульбулак \ ИМКУ. Вып. 19. 1984. -С. 8. Касымов М.Р., Тетюхин Г.Ф., Годин М.Х., Хусанбаев Д.И. К вопросу о комплексном исследовании многослойной палеолитической стоянки Кульбулак в Узбекистане \ КСИА. Вып. 181. 1985.-С. 10.

jihatdan esa yodgorlik materiallari O'rta Osiyo va Qozog'istonda yagona bo'lgan Ko'lbuloq madaniyatiga ajratilgan¹¹.

Ko'lbuloqdan 1 km. shimoliy-g'arbda Qizilolmasoy 2 topilma joyining g'arbiy chekkasidan N. K. Anisyutkin tomonidan yana bir ilk paleolitga oid qatlam aniqlangan¹². Bu yerdan neogen yotqiziqlarining bevosita ustki qismidan 20 sm. qalinlikdagi qatlamlardan 214 ta tosh buyum yig'ib olingan. Ular orasida Ko'lbuloqning quyi qatlamlaridagiga o'xshash bifas limand topilgan. Bu holat Qizilolmadan ma'lum vaqt mobaynida ko'lbuloqliklar ustaxona sifatida foydalanganliklaridan dalolat beradi. Yodgorlik keyingi tadqiqotlar uchun keng istiqbollarni ochib berishi mumkin.

Ohangaron vodiysidagi ilk paleolit davriga oid topilmajoylardan yana biri Ko'lbuloqdan 1 km. shimoliy- sharqda Qizilolma bilan bir xil balandlikdagi ohaktosh qoyalar etagida joylashgan Jarsoy 2 topilma joyi hisoblanadi. Bu yerdan ikkita qo'pol ishlangan bifas va atipik kliverlarni eslatuvchi tosh qurollar topilgan. To'plamning artefaktlari orasida levallua texnikasining foizi juda yuqori bo'lib, bunday industriya O'zbekistonning boshqa hududlarida uchramaydi.

Ilk paleolit davriga oid ayrim yig'ma materiallar Qizilqum hududlaridan ham topilgan. Bunga 2000 yili M. Xo'janazarov tomonidan Bo'kantog' etaklaridan topilgan bir dona kremniylashgan ohaktoshdan ishlangan bifas yorqin misol bo'la oladi. Qizilqumdagi ilk paleolit materiallari hanuzgacha chop

¹¹ Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана \\\ Автореферат док. Дисс. Новосибирск. 1990. -С. 40.

¹² Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О. Новые исследования палеолита в Ахангаране (Узбекистан). Санкт-Петербург. 1995. -С. 12-27.

etilmagan. Ilgari ilk paleolitga oid deb topilgan hamda chop etilgan Qizilqumdagi Yesen 2, Qoraquduq, Shaxpaxti, Ko'kayoz 1, 2 va 3 yodgorliklari keyingi olib borilgan tadqiqotlar natijasida So'nggi paleolitga o'tish davriga xos deb topilgan¹³.

O'zbekiston paleolit davrining turli-tuman va ilmiy jihatdan qiziqarli arxeologiya yodgorliklariga boy bo'lishi bilan birga, bu davr tarixi, yodgorliklarning talqini borasida bir qator munozarali muammolar yechilmagan masalalar ham mavjuddir. Quyida ushbu muammolar to'g'risida baholi qudrat fikr yuritamiz.

Ilk paleolit sohasida: Qadimgi tosh asri nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyoda shakllangan kishilik jamiyatining eng ko'hna qiziqarli va muhim ahamiyatga molik tarihiy davridir. Ushbu davr yodgorliklaridan biri Farg'ona vodiysidagi Selungur manzilgohidir. U texnik-tipologik, paleontologik, ximik (uran-ion uslubi asosida sanalash), palinologik, geologik, paleoantrapologik va boshqa uslublar bilan anchayin yaxshi o'rganilishiga qaramasdan, yodgorlik materiallarining tahlili atrofida bir qator munozaralar mavjud bo'lib, dastlabki va asosiysi Selungur sanasi masalasidagi munozarali fikrlardir. Yodgorlikni bevosita o'rgangan tadqiqotchilar¹⁴ manzilgohning sanasi 1,5 million yillar bilan

¹³ Сайфуллаев Б.К., Курбонбоев И.М. Қизилқумдаги палеолит даври устахоналарини ўрганишга доир (Есен 2, Қорақудуқ, Шахпахти, Қўкаёз 1, 2 ва 3 материаллари асосида). ИМКУ. № 36. 2008. -С. 17.

¹⁴ Исламов У.И. Итоги и перспективы изучения пещерной стоянки Сель-Унгур // Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 12. Исламов У.И., Оманжулов Т. Пещерная стоянка Сель-Унгур // ИМКУ. Вып. 19. 1984. -С. 24. Исламов У.И., Зубов А.А., Харитонов В.М. Палеолитическая стоянка Сель-Унгур в Ферганской долине // ВА. Вып. 80. 1988. -С. 66. Величко А.А., Кременецкий К.В., Маркова А. К., Ударцев В.П. Палеоэкология ашельской стоянки Сель-Унгур (предварительное сообщение) // Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 72. Величко А.А., Арсланов Х.А., Герасимова С.А., Исламов У.И., Кременецкий К.В., Маркова А. К., Ударцев В.П., Чиколини Н.И. (Советская Средня Азия) Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1990. -С. 166. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Некоторые проблемы палеоэкологической реконструкции ашельской стоянки Сель-Унгур // ОНУ. № 12. 1990. -С. 11. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные

belgilashgan. Biroq, qator chet el adabiyotlarida uning anchayin yoshartirilgan xronologik davrlarga xosligi to'g'risida fikrlar mavjud¹⁵. Tilga olingan xorijiy mualliflar Selung'ir qatlamlarining sanasini 300-250 ming yillar bilan davrlaganlar. Yodgorlikdan topilgan antropologik materiallarning o'rganilishi ham munozaralarga sabab bo'lishi mumkin. Negaki, bu topilmalar arxantropplarga xos deb talqin qilingan. Biroq, arxantrop termini o'tgan asrning 50 -yillarida qabul qilingan bo'lib, ular qatoriga gibbonlar ham kiritilgan. Keyingi yarim asrdan ziyodroq vaqt mobaynida qilingan kashfiyotlar gominidlarning nisbatan aniqroq fizik tiplarini belgilash imkonini berdi va arxantrop termini ilmiy muomiladan chiqarib tashlandi. Bu narsa paleantrop va neantrop terminlariga ham taalluqlidir. Ushbu ilmiy yangiliklarga ko'ra, hozirda arxantrop termini odam ajdodlarining fizik tipini belgilamaydi. Selungur tadqiqotchilari yodgorlikning barcha madaniy qatlamlarini ashel davriga oid deb hisoblaydilar¹⁶. Biroq, Selungurni bunday sanalash ayrim mutaxassislar tomonidan shubha ostiga olingan. " Selungur industriyasini ashel deb, talqin qilish jiddiy shubha uyg'otadi: to'plamda haqiqiy qo'l cho'qmorlari bo'lmagan holatda ashel to'g'risida gapirish mumkinmi? Boshqa bir tomondan, xom -ashyoning xarakteri qayroqtosh (daryo galkasi), chopperlarning mavjudligi, tipologik jihatdan aniq nukleuslarning yo'qligi, kalta va yirik yo'nilg'ilarning ko'pligi

исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унгур \ Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск. 1992. -С. 32.

¹⁵ Исламов У.И. Первая нинепалеолитическая пещерная стоянка в Ферганской долине \ ОНУ. №8. 1984. -С. 8. Исламов У.И. Итоги и перспективы изучения пещерной стоянки Сель-Унгур \ Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 67. Исламов У.И., Оманжулов Т. Пещерная стоянка Сель-Унгур \ ИМКУ. Вып. 19. 1984. -С. 47.

¹⁶ Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унгур \ Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск. 1992. -С. 32.

hamda plastinalar yoki ularga yaqin yo'nilg'ilarning uchramasligi Selungurni O'rta Osiyoning, xususan Qoratov va Laxuti yodgorliklari materiallari bilan yaqinligini ko'rsatadi. Agar Selungurning barcha qatlamlari materiallarini umumlashgan holatda olinsa, bunday deyish, toki yodgorlikning har beshala qatlamlari materiallari qatlam-qatlam sinchiklab o'rganilguniga qadar yagona to'g'ri xulosa bo'lib qoladi. Bu holda Janubiy Tojikiston materiallari bilan taqqoslanganda, Selungurda ayrim mustega xos tosh buyumlar shakllari mavjud va hatto Selungur biroz arxaik ko'rinishga ega. Aftidan, Selungurni ilk paleolitga xos yodgorlik, deb hisoblash bilan birga, uni ashelga emas, qayroqtoshli madaniyatlar doirasiga kiritish to'g'ri bo'lur edi. Ammo, bunday xulosaga kelgan yuqoridagi mutaxassislar Selungurda qo'l cho'qmorlarining seriyalari mavjudligidan bexabar ko'rinadi.

Selungur qatlamlarining geologik qadimiyligi ham hozirda o'zining to'liq isbotini topgan emas. O'. I. Islomov va uning xodimlarining maqolalarida yodgorlik qatlamlarining ilk pleystosenga oidligi ishonch bilan ta'kidlanadi. Biroq, buni isbotlovchi dalillar hali yetardi emas¹⁷. Palinologik va faunistik materiallarning guvohlik berishicha, yodgorlik materiallari o'rta pleystosen davriga xosdir¹⁸. Tosh buyumlarining texnik-tipologik tahlili esa, yodgorlikning absolyut sanasi haqida yetarli ma'lumotlarni bermaydi. Shunday bo'lsada, Selungur O'rta Osiyoda hozirda ma'lum bo'lgan yodgorliklar ichida eng qadimgilaridan biridir. Bu haqda antropologik, paleontologik va

¹⁷ Вишняцкий Л.Б. Изучение палеолита Средней Азии (материалы, методы, концепции) \ СА. № 1. 1989а. -С. 15.

¹⁸ Ранов В.А. О восточной границе мустьерской культуры \ Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1990. -С. 264;

arxeologik materiallarning birgalikda topilishi hamda yuqori madaniy qatlam ustidan olingan travertin bo'lagi bo'yicha amalga oshirilgan uran-ion uslubi bilan sanalash natijalari:¹⁹ 126 +/-5 ming yil (LU- 936) shundan guvohlik beradi²⁰. Shunisi achinarliki, yuqorida keltirilgan ayrim munozarali fikrlar yodgorlik materiallarini yaxshi bilmaslik asosida kelib chiqadigan, tushunmovchiliklardan boshqa narsa emas. Shuning uchun, yodgorlik materiallari butun dunyo olimlarini qiziqtirib qolgan bir paytda uning haqida to'liq va aniq texnik-tipologik tip-varaqalari ishlab chiqilishi lozim.

Ayrim mutaxassislar O'zbekistondagi ilk paleolitga doir ikkinchi yodgorlik Ko'lbuloq topilmalari haqida arxeologik materiallar asosan aralashib ketgan, degan fikrga kelishgan.²¹ Ularning fikricha, Ko'lbuloqdan topilgan materiallar yodgorlikning yaqinida va yuqoriroqda joylashgan Jarsoydan va boshqa soylardan sel oqimlari yordamida oqizib keltirilgan. Shuningdek, M.R. Qosimov va u bilan birga ish olib borgan mutaxassislar Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari sel oqiziqlari tufayli biroz aralashib ketganligini tan oladilar²². M.R. Qosimovning fikricha, Ko'lbuloq ashel (49-27), o'rta (28- 4) va so'nggi paleolit (3-1) davrlariga oid 49 ta madaniy qatlamlardan iborat hamda ular 10-20

¹⁹ Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. Санкт-Петербург. 1996. -С. 107. Величко А.А., Арсланов Х.А., Герасимова -С.А., Исламов У.И., Кременецкий К.В., Маркова А. К., Ударцев В.П., Чиколени Н.И. (Советская Средня Азия) Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1990. -С. 78-79.

²⁰ Ранов В.А., Додонов А.Е. О периодизации и стратиграфии нижнепалеолитических стоянок Средней Азии \ Проблемы взаимосвязи природы в каменом веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 71-72.

²¹ Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. Санкт-Петербург. 1996. -С. 107. Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \ Душанбе. 1973, -С. 92-94. Несмеянов С.А. К геологии открытых стоянок каменного века Средней Азии \ Жизнь земли. Вып. 13. 1978. -С. 106-107.

²² Медведов Г.И., Несмеянов -С.А. Типизация "культурных отложений" и местонахождений каменного века \ Методические проблемы археологии Сибири. Новосибирск. 1988. -С. 139.

sm. dan to 2 m. gacha yetadigan oraliq sof qatlamlar bilan ajratilgan. Demak, M. R. Qosimovning talqinicha²³ yodgorlik 49 marta ibtidoiy odamlar tomonidan makon tutilgan va shuncha bor tashlab ketilgan. Ammo, bunday deyish uchun yetarli asos yo'q, chunki, bu qatlamlarning ko'pchiligida 20-30 dona ba'zan undan ham kamroq tosh bu yumlar topilgan. Bundan tashqari artefaktlar bilan tosh buyumlar nisbatlari mos kelmaydi. Qatlamlarning boshqa belgilari, masalan, kul qoldiqlarining to'planishi, qatlamdagi aralash jinslarining intensiv holatda rangdorligi va makonni tashkillashtirish elementlari ayrim holatlardagina uchraydi yoki butunlay uchramaydi. Shuningdek, Ko'lbuloq qazishmalarining palinologik kesmasi to'liq namoyon qilingan emas. Undan olingan tahlillarning katta qismi (80% ga yaqini) hiech qanday natija bermagan, qolganlarida esa 20-30 ta boshoqli ekinlar qoldiqlari aniqlangan.

Ko'lbuloqda fauna qoldiqlari ham juda kamchilikni tashkil qiladi. Bu yerda ko'proq bug'u, ibtidoiy tur, quyon, ot, sibir tog' echkisi, cho'chqa, g'or shoqoli kabi hayvon suyaklari qoldiqlari uchraydi. Biroq tabiiy fanlar bergan natijalar yodgorlik qatlamlarining yoshini aniqlash uchun yetarli emas. M.R. Qosimov va M.X. Godinlarning yozishicha, yodgorlikning quyi qatlamlari ilk pleystosen davriga oid, ammo bunday talqin qilish uchun yetarlicha ilmiy asoslar yo'q²⁴.

²³ Касымов М.Р. Результаты работ Ахангаранского палеолитического отряда по данным раскопок 1975 г. // ИМКУ. Вып. 14. 1978. -С. 7.

²⁴ Ранов В.А., Додонов А.Е. О периодизации и стратиграфии нижнепалеолитических стоянок Средней Азии // Проблемы взаимосвязи природы в каменом веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 72.

Shuningdek, O'zbekistonning ilk paleolit davriga oid Qizilolmasoy 2, Jarsoy 2 hamda Bo'kantog' topilmajoylari hali to'liq o'rganilmagan.

Ilgari ilk paleolitga oid deb topilgan hamda chop etilgan Qizilqumdagi Yesen 2 (11 rasm), Qoraquduq, Shaxpaxti, Ko'kayoz 1, 2 va 3 yodgorliklari dastlab paleolitning turli bosqichlariga, keyinchalik olib borilgan tadqiqotlar natijasida ularning barchasi So'nggi paleolitga o'tish davriga xos deb topilgan²⁵ va bu to'la asoslanmagan.

²⁵ Сайфуллаев Б.К., Қурбонбоев И.М. Қизилқумдаги палеолит даври устахоналарини ўрганишга доир (Есен 2, Қорақудуқ, Шахпахти, Кўкаёз 1, 2 ва 3 материаллари асосида). ИМКУ. № 36. 2008. -С. 35.

II-bob.O'zbekiston hududidagi o'rta paleolit davri yodgorliklari va asosiy xususiyatlari

Nazariy jihatdan o'rta paleolit bundan 100 000 yillar avval boshlanib, to 36000 yillargacha davom etgan. Biroq, bunday sanalash Yevropa arxeologiya yodgorliklari materiallari asosida amalga oshirilgan bo'lib, O'rta Osiyo uchun o'rta paleolitning mahalliy xronologik shkalasi ishlab chiqilmaganligi uchun qabul qilingan. O'zbekiston hududlari paleolitning o'rta bosqichiga oid yodgorliklarga boy hisoblanadi. Ularga Toshkent vohasida Obirahmat, Paltov, Bo'zsuv g'ori, G'ishtsoy ustaxonalari, Zarafshon vodiysidagi Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Omonqo'ton, Takalisoy, Olmabuloq yodgorliklari, Uchtut ustaxonasi, o'rta paleolitning so'nggi bosqichiga oid Qizilqumdagi Yesen 2, Qoraquduq, Shaxpaxti, Ko'kayoz 1, 2 va 3 yodgorliklari, Surxondaryodagi Teshik-Tosh, Amir-Temur g'orlari, Ko'lbuloqning o'rta qatlamlari (24-4), Qizilolma 1, 2, Jarsoy, To'palang suv ombori topilmalari hamda yurtimizning turli hududlaridan yer sathidan yig'ib olingan aniqlangan o'nlab alohida topilmalarni misol sifatida keltirish mumkin.

O'rta paleolitga oid yodgorliklar Surxondaryoning Boysuntog' hududlaridan ham topilgan. Ular orasida eng mashhuri Teshik-toshg'ori bo'lib, u Boysun shahridan 18 km shimolda, Machaydaryoning chap qirg'og'idagi Zavtaloshsoyning o'rta oqimida joylashgan. Machaydaryo Boysuntog'ning shimoliy-g'arbiy etaklaridan oqib o'tadi va u Amudaryoga quyiladigan Sheroboddaryoning chap irmog'i hisoblanadi. G'or kelloveyoksford tipidagi ohaktoshda hosil bo'lgan va hozirgi Machaydaryodan 500

m. chamasi yuqoriroqda joylashgan. Yodgorlikning dengiz sathidan balandligi 1800 m. ni tashkil qiladi. G'orning kirish qismidagi balandligi 7 m., eni esa 20 m. dan iborat²⁶.

Teshik-toshg'ori 1938-1939 yillarda A. P. Okladnikov tomonidan o'rganilgan va ikki yil davomida uning madaniy qoldiqlardan iborat bo'lgan 137 m² barcha maydon satxi to'liq ochib o'rganilgan⁷. Yodgorlikda A. P. Okladnikov tomonidan sof yotqiziqlar bilan ajratilgan 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Bu qatlamlarning umumiy qalinligi 1,5 m madaniy qatlamlarning eng qalin joyi 40 sm. gacha yetadi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, yodgorlikning deyarli yarmi g'orga sizib tushgan qor-yomg'ir suvlari yordamida yuvib ketilgan. 50 kv. m maydonni egallagan 1-madaniy qatlamdan taxminan 1 diametrlik gulxan aniqlanib, A. P. Okladnikovning ta'kidlashicha, olov bu yerda uzoq yonmagan, negaki, gulxan osti tuproqlari unchalik kuymagan. Neandertal bolaning qabri ham aftidan, 1-madaniy qatlam bilan bog'liq. Ikkinchi madaniy qatlamdan (maydoni 12 kv. m.) uzun tuxumsimon shakldagi (hajmi 1,6x0,6 m.) o'choq va uncha katta bo'lmagan gulxan topilgan. 3- madaniy qatlam ham 50 kv. m. maydonni egallaydi, biroq u g'orning kirish_qismiga qarab cho'zilgan. Bu qatlamdan uchta o'choq topilgan bo'lib, ularning hajmi 0,4x0,4;

²⁶ Okladnikov A.P. Мустьерская стоянка в гроте Тешик-Таш в Узбекистане // КСИИМК. Вып. 2. 1939. -С. 36. Okladnikov A.P. Находка неандертальца в Узбекистане // ВДИ. № 1. 1939а. -С. 78. Okladnikov A.P. Исследование палеолитической пещеры Тешик-Таш (предварительное сообщение) // Труды Узб. Филиала АН СССР, вып. 1. 1940. -С. 180. Okladnikov A.P. Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии (предварительные данные и выводы о раскопках в гроте Тешик-Таш) // СА. Вып. 6. 1940а. -С. 56. Okladnikov A.P. Первобытный человек Узбекистана // Наука и жизнь. № 1. 1940б. -С. 55. Okladnikov A.P. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия) // Тешик-Таш. Палеолитический человек. М. 1949а. -С.7. С. Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии // Душанбе. 1973. -С. 74. Абрамова З.А. Грот Тешик-Таш – памятник мирового значения // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С.23. Григорьев Г.П. Тешик-Таш и мустье Средней Азии 1988 // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С.34.

1,5x0,8 va 1x0,4 m. ni tashkil qiladi. 4-madaniy qatlamning (uning maydoni 30 kv. m) katta qismi ko'mir bo'laklari bilan quyuq qoplangan, 3x3 m.lik yumaloq maydonchaga ega. Bu maydonchani markazida katta o'choq (2x1,3 m) joylashgan. Ikkinchi o'choqning diametri 0,5 m. bo'lib, birinchisidan 3 m masofada joylashadi. Quyi 5-madaniy qatlamdan (maydoni 15 kv. m) ikkita o'choq izlari aniqlangan. Yodgorlikning barcha qatlamlaridan olingan topilmalar: tosh buyumlar va faunistik qoldiqlar ana shu o'choqlar atrofida joylashgan.

Teshik-tosh O'rta Osiyoning faunistik materiallar saqlanib qolgan noyob yodgorliklaridan biridir²⁷. Bu yerda sibir tog' echkisi suyak qoldiqlari ko'pchilikni tashkil qiladi (83%). Shuningdek, ot, qo'ng'ir ayiq, qoplon va taxminan, g'or shoqolining qoldiqlari aniqlangan. Kemiruvchilardan quyon, kurka, sug'ur, ko'rsichqon, dala sichqon, turkiston kalamushi suyak qoldiqlari ham topilgan. Qatlamlar faunasi orasida deyarli farq sezilmaydi²⁸. Bundan tashqari, Teshik-tosh qatlamlaridan 20 ga yaqin qushlarning suyak qoldiqlari aniqlangan²⁹. Teshik-Toshning madaniy qatlamlaridan 2228 ta tosh buyumlar topib o'rganilgan. Ular asosan chaqmoqtoshlashgan ohaktoshdan ishlangan bo'lib, tarkibida nukleuslar, qirg'ichlar, paykonlar, kesgichlar, retushlangan uchirindilar va plastinalar mavjud. Umuman, har beshala qatlamning industriyasi bir xil va o'zgarishsiz taraqqiy etgan.

²⁷ Громова В.И. Плейстоценовая фауна млекопитающих из грота Тешик-Таш, Южный Узбекистан \\\ Тешик-Таш. Палеолитический человек. М. 1949.-Р. 44.

²⁸ Окладников А.П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия) \\\ Тешик-Таш. Палеолитический человек. М. 1949 а. -С. 67.

²⁹ Сулова В.П. Плейстоценовая орнитофауна из грота Тешик-Таш, Южный Узбекистан \\\ Тешик-Таш. Палеолитический человек. М. 1949. -С.34.

Boysuntog'dagi o'rta paleolit davriga oid ikkinchi yodgorlik bu Amir Temur g'oridir³⁰. U uncha katta bo'lmagan shu nomli soyda, Teshik-Toshdan 1,5 km. shimolroqda joylashgan. Yodgorlik V. F. Lomayev tomonidan ochilgan va 1938-1939-yillarda A. P. Okladnikov tomonidan o'rganilgan. G'orda uchta madaniy qatlam aniqlangan bo'lib, chuqurligi 1 m. gacha yetadigan 3-qatlamdan kam sonli tosh buyumlar yig'ib olingan. Ular orasida prizmasimon nukleus va yirik qirg'ich mavjud. Ushbu qatlamdan archaga taalluqli ko'mir qoldiqlari topilgan. A.P. Okladnikovning fikricha, Amir-Temir g'orining 3-qatlami Teshiktoshning ayrim qatlamlari bilan tengdoshdir. Biroq bunday deyish uchun asosli isbotlar yo'q.

O'rta paleolitga oid deb topilgan Boysuntog'dagi yana bir yodgorlik Kattaqo'rg'on bo'lib, u Teshiktoshning qarama - qarshisida, Machaydaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan. Bu yerda dastlabki qazishmalar 1930-yillarda G.V. Parfyonov tomonidan amalga oshirilgan. Qazishmadan olingan materiallar bilan tanishib chiqqan A.P. Okladnikov, ularni Teshik-toshdagi materiallarga o'xshash, deb topgan³¹. Muzeydagi yodgorlik materiallari bilan tanishib chiqqan V.A. Ranov esa, qarama-qarshi fikrga keladi va u ushbu tosh ayvonda o'rta paleolitga oid qatlamlar yo'q, deb hisoblaydi³².

Toshkent vohasidagi Obiraxmat va Ko'lbuloqning o'rta paleolitga xos madaniy qatlamlari mazkur davrga oid makonlarga

³⁰ Okladnikov A.P. Amir-Temir новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) \\\ КСИИМК. Вып. 28. 1940 в. --С. 67.. Okladnikov A.P. Amir-Temir новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) \\\ КСИИМК. Вып. 28. 1940 в. -С. 68.

³¹ Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. МИА. № 81. 1960. -С. 42.. Okladnikov A.P. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия) \\\ Тешик-Таш. Палеолитический человек. М. 1949 а. -С. 70.

³² Ранов В.А., Несмеянов -С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \\\ Душанбе. 1973. -С. 64-66.

nisbatan yaxshi o'rganilgan hisoblanadi. Bo'zsuv atrofidan bu davrga oid ashyolar topilgan lekin xanuzgacha materiallari chop etilmagan, Paltov g'oridagi tadqiqotlarda kam artefaktlar qo'lga kiritilgan. Ohangaron vodiysidagi Qizilolma 1, 2, Jarsoy 1 va G'ishtsoydan topilgan ashyolar to'laligicha hali o'rganilmagan.

Obiraxmat g'or manzilgohi³³ Toshkent shahridan 100 km shimoli- sharqda, Chotqol va Pskom daryolari quyilishiga yaqin joyda joylashgan. Yodgorlikning dengiz sathidan balandligi 1250 m. G'or janub tomonga qaragan bo'lib kirish qismi eni 20 m., chuqurligi 9 m. va balandligi esa 11,8 m. ni tashkil qiladi. Manzilgoh 1962 -yili A.R. Muhammadjonov tomonidan kashf etilgan. Yodgorlikda qazish ishlarini dastlab X.K. Nasriddinov, boshlab bergan 1964-1965 yillar mobaynida R. X. Sulaymonov tomonidan qazib o'rganilgan. O'sha paytlardagi qazishmalarning umumiy maydoni 60 m² bo'lib, madaniy yotqiziqlarning qalinligi 2 m. gacha yetadi. O'tgan asrning 90 -yillarida yodgorlikda O'zbekiston-Rossiya arxeologiya ekspeditsiyasi qazish ishlarini boshladi. Natijada, Obiraxmatning tosh industriyasi o'rta paleolitning oxiri hamda so'nggi paleolitning boshlanishi davriga oid deb topildi va Markaziy Osiyo paleolitshunosligida birinchi marta "ilk so'nggi paleolit" iborasi fanga kiritildi. Ma'lumki, fanda xomo sapiens sapiens, ya'ni zamonaviy odamning paydo bo'lishi hamda shuning bilan birga so'nggi paleolit davrining genezisi masalalari hozirgacha katta muammo bo'lib qolmoqda. Shuning uchun mutaxassislar tomonidan so'nggi paleolit odami va davrining

³³ Насриддинов Х.К. Грот Оби Рахмат \\\ ИМКУ. Вып. 5. 1964. -С.7. Сулайманов Р.Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат. Ташкент. 1972. -С. 98. Ранов В.А., Несмеянов -С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \\\ Душанбе. 1973. -С. 13.

paydo bo'lishi ildizlarini izlash tabiiy hol va juda dolzarb masaladir.

Zamonaviy odamlarga jismoniy tipi jihatidan eng yaqin gominidlar, ya'ni xomo sapiyens arxaiklar bundan 200 000 yillar muqaddam Markaziy Afrikada (Chad) paydo bo'lgani hamda bundan 100 000 yillar muqaddam bu odamlar Yaqin Sharq hududiga tarqalganligi fanda ma'lum. Biroq ushbu gominidlar zvenosining keyingi taqdiri fanda aniqlangani yo'q. Shu tufayli, Obiraxmat g'ori materiallari birinchidan, Yaqin Sharqdagi (xomo sapiyens arxaiklarning) Kafzex, Kebara va Sxul yodgorliklari materiallariga o'xshashligi, ikkinchidan, xronologik jihatdan ulardan yoshroq bo'lganligi va uchinchidan, geografik jihatdan Yevropa so'nggi paleolit davri yodgorliklari hamda Yaqin Sharq manzilgohlari oralig'ida joylashganligi sababli so'nggi paleolitning boshlanish davriga oid deb topildi. Go'yoki, fandagi Yevropa bilan Yaqin Sharq oralig'idagi bo'shliq to'ldirildi. Biroq, 2003- yilgi qazish ishlari natijasida, Obiraxmatning 16 -madaniy qatlamidan 1, 3 va 10 yoshli bolalarning suyak qoldiqlari aniqlandi va ular antropologik jihatdan neandertal tipidagi gominidlarga xos ekanligi qayd etildi. Oqibatda, Obiraxmat materiallari o'rta paleolitning oxirlariga oid yodgorlik ekanligi yana bir bor o'z isbotini topdi va unga nisbatan "ilk so'nggi paleolit" iborasining qo'llanilishi asossiz ekanligi ma'lum bo'lib qoldi.

Toshkent vohasidagi o'rta paleolit davriga oid moddiy manbalar Ko'lbuloqning o'rta (23-4) qatlamlaridan olindi. Yodgorlikning o'rta paleolitga oid qatlamlari 1,3 m qalinlikdagi sel oqiziqlari bilan bog'liq tosh siniqlari yotqiziqlarida, yer sathidan 90

sm chuqurlikda joylashgan. M. R. Qosimovning ma'lum qilishicha, bu qatlamlardan 8300 ta tosh buyum topilgan³⁴. Uning industriyasiga ensiz proporsiyali va turli shakllardagi yirik uchirindilar xarakterlidir. Levallua texnikasida ishlangan yo'nilg'ilar ko'p emas. Nukleuslar orasida ba'zan haddan tashqari ishlov berilgan kichik hajmli gardishsimon o'zaklar ko'pchilikni tashkil etadi. To'planning tosh qurollari orasida qirg'ichsimonlar mavjud va yirik retushli tishsimon hamda o'yib-kertib ishlangan qurollar ko'p uchraydi. Qirg'ichlarning uzunasiga, ko'ndalangiga ishlangan va boshqa shakllari bor. Shuningdek, ushbu qatlamlarda muste (o'rta paleolit) tipidagi paykonlar, kompozit qurollar, yo'nilg'ilar uchki qismlarida ishlangan qirg'ichchalar, kesgichlar va qo'l cho'qmorlari mavjud. Umuman, Ko'lbuloqning boshqa qatlamlari kabi o'rta paleolitga oid madaniy yotqiziqlari ham O'rta Osiyoda o'xshashi yo'q industriyaga ega bo'lib, ular tishsimon muste madaniyatiga xos deb topilgan³⁵.

O'rta paleolit davriga oid yodgorliklar Zarafshon daryosi vodiysida ham mavjud bo'lib, ularga Omonqo'ton, Takalisoy, Ko'tirbuloq, Zirabuloq, Olmabuloq, kabi yodgorliklarni kiritish mumkin.

Zarafshon daryosi baland Tyanshan tog'laridan boshlanib, uzunligi 781 km ga teng. Gidrografik hamda gipsometrik jihatdan Zarafshon uch qismga ajraladi: Zarafshonning tog'li qismi

³⁴ Касымов М.Р., Годин М.Х., Худайбердиев Т.Н. Домустьерские культуры на территории Узбекистана //Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1992. -С. 38-49.

³⁵ Касымов М.Р., Годин М.Х., Худайбердиев Т.Н. Домустьерские культуры на территории Узбекистана //Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1992. -С. 38-49.

(daryoning boshlanishidan to Panjikentgacha), Samarqand pasttekisligi (daryoning o'rta oqimi) va quyi qismi (kontinental delta). Hozirgacha ma'lum bo'lgan paleolit davriga oid barcha yodgorliklar Zarafshonning o'rta oqimida, ya'ni Samarqand pasttekisligida va uni o'rab turgan tog' va tog'oldi xududlarida joylashgan. (Zarafshon va Turkiston tog' tizmalari).

Samarqand pasttekisligining paleoekologik landshafti ibtidoiy odamlar yashashi va taraqqiy qilishlari uchun juda qulay bo'lganligini bu yerdan topilgan ko'plab paleolit davri yodgorliklari tasdiqlaydi. Bu hudud o'rta paleolitning so'nggi davridan qadimgi odamlarning neandertal tiplari tomonidan bundan 50-60 ming yillar muqaddam o'zlashtirilgan. Samarqand pasttekisligidagi bu davrga oid yodgorliklarni ochiq tipdagi va g'or tipdagi manzilgohlariga ajratish mumkin.

Omon-qo'ton g'ori Samarqand shahridan 45 km. janubroqda Chakululqalion tog'larida, dengiz sathidan 1300 m balandlikda joylashgan. G'or karstli va yo'lakli tipda. Unga kirish qismining eni 1,5 m. va balandligi 0,9 m. Madaniy qatlamlar g'orning kirish joyida to'plangan. Tadqiqotchilar tomonidan bu yerda gulxan va o'choqlarning izlari aniqlanib, faunistik materiallarning boy kolleksiyasi hamda tosh qurollar topilgan.. Aniqlash mumkin bo'lgan suyak qoldiqlarining 60% muflonga tegishli³⁶. Qo'ng'ir ayiq va morol suyaklari qoldiqlari mavjud. Bundan tashqari, bu joyda sibir bug'usi, sibir tog' echkisi, g'or shoqoli, tulki, qulon va yana bir yarim mingga yaqin sut emizuvchilarning suyak qoldiqlari

³⁶ Лев Д.Н. Древний палеолит в Аман-Кутане. (предварительное сообщение). Самарканд. 1949. -С. 12. Лев Д.Н. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Исследования 1953-1954 гг.) \ Труды Узбекского го-С. Ун-та. Нов. серия. Вып. 61. 1956. С-45.

topilgan. G'or qatlamlaridan olingan faunistik qoldiqlar tarkibida qushlarning ikki turi va cho'l toshbaqasi suyak qoldiqlari qayd etilgan. Paleozoologik materiallarga asoslanib, bu yerda o'sha davrda daraxtzorlar va butazorlarga tutash ochiq o'tloqzor bo'lgan deb aytish mumkin.³⁷

Ta'kidlash joizki, yodgorlikda har bitta tosh qurolga 80 ta hayvon suyaklari qoldiqlari to'g'ri keladi. Bu esa Omon-Qo'ton g'ori ovchilarning vaqtinchalik boshpanasi vazifasini o'tagan, deb faraz qilishga asos bo'ladi. G'orning kichik hajmdaligi ham yodgorlikning ana shunday funksional ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Takalisoy g'ori N. X. Toshkenboyev tomonidan ochib o'rganilgan bo'lib, u Samarqand shahridan 50 km janubiy-sharqda dengiz sathidan 2000 m balandlikda joylashgan. G'or karstli bo'lib, marmarlashgan ohaktosh massivida hosil bo'lgan. Topilmalar g'orning ichidagi lessimon loydan topilgan. Bu joydan ko'mir qoldiqlari bilan birga 3 ta uchirindi olingan.

Go'rdara g'ori Zarafshon tizmasining shimoliy etaklarida, Samarqand shahridan 75 km janubiy-sharqda joylashgan. Bu joydan hayvon suyaklari qoldiqlari bilan birga 4 ta chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar topilgan. Yodgorlikning madaniy-xronologik talqini Takalisoy³⁸ g'oridagi kabi juda murakkabdir, chunki har ikkala yodgorliklardan ham materiallar juda kam topilgan.

Samarqand pasttekisligidagi ochiq tipdagi o'rta paleolit davri yodgorligi bu Qo'tirbuloq bo'lib, u Samarqand shahridan 100 km

³⁷ Бибикова В.И. Некоторые замечания по фауне из мустьерской пещеры Аман-Кутан \ СА. № 3. 1958.- С. 12.

³⁸ Ташкенбаев Н.Х. Новые памятники древнекаменного века в Самаркандской области \ ОНУ. № 11. 1971. -С-16.

shimoliy-g'arbda, Charxin qishlog'i yaqinida joylashgan. Qo'tirbuloq manzilgohi Zarafshon daryosi o'rta oqimining tor tog' oldi vodiysida, Zirabuloq tog'lari etaklaridagi buloq atrofida joylashadi.

Qo'tirbuloq qatlamlaridan minglab tosh buyumlar bilan birga faunistik qoldiqlar ham topilgan (49-56), ularning deyarli yarmi (49,3%) otlarga tegishlidir. Shuningdek, bu yerda tur-ho'kiz, qulon va bug'ularning ham suyak qoldiqlari aniqlangan. Shunisi qiziqarliki, Qo'tirbuloq qatlamlaridan filning jag' suyagi bo'laklari aniqlangan va bu dastavval trogonteriy fili deb nomlangan va bu faunistik topilmayodgorlikning ilk pleystosen davriga oidligidan dalolat berar edi. Hozirgi kunda topilma yodgorlikdan ancha qadimiy va u Qo'tirbuloq madaniy qatlamlariga tasodifan tushib qolgan yoki u ilk pleystosen davri trogonteriy filining to'g'ridan to'g'ri avlodi hisoblangan xazar tipidagi mamontga tegishli deb xulosa qilingan³⁹.

O'rta paleolitga xos ko'plab materiallar Qizilqum hududlaridan ham topilgan. Biroq bular yig'ma materiallar bo'lib, madaniy qatlamlar saqlanmagan. Bundan tashqari, Qizilqumda o'rta paleolitga oid Ko'kcha⁴⁰ nomli toshga ishlov berish ustaxonasini ham shu davrga oidligi aniqlangan. Ushbu davr muammolariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, avvalo, paleolitning boshqa

³⁹ Ташкенбаев Н.Х. Новые памятники древнекаменного века в Самаркандской области \ ОНУ. № 11. 1971. -С.12. Ташкенбаев Н.Х. Исследование новой мустьерской стоянки Кутурбулак (Самаркандская область) \ Каменный век Средней Азии и Казахстана. Ташкент. 1972. -С. 146. Ташкенбаев Н.Х. О новых памятниках эпохи палеолита на территории Самаркандской области \ УСА. Вып. 2. 1972а. -С.11. Ташкенбаев Н.Х. Новая палеолитическая стоянка Кутурбулак \ ИМКУ. Вып. 10. 1973. -С. 23.

⁴⁰Виноградов А. Б. Древние охотники и рыбаловы Среднеазиатского междуречья., М. Наука, 1981.-С. 46. Брунет Ф., Хужаназаров М.М., Сайфуллаев Б.К. Среднепалеолитическая мастерская Кукча в Кызылкумах \ Научный отчет о работе Франко-Узбекской археологической экспедиции в 2005 г в Акчадарье. Самарканд, 2006. -С. 41-65.

bosqichlarida bo'lgani kabi bu davrning ham aniq xronologik shkalasi ishlab chiqilmagan. Hatto dunyoga mashhur Teshik-toshg'orining ham aniq va tan olingan sanasi yo'q. Ma'lumki, Yevropada o'rta paleolit bundan 100 ming yillar burun boshlanib, 35 ming yillargacha, ya'ni zamonaviy tipdagi odam paydo bo'lgunga qadar davom etgan va bu davrda u yerda faqat neandertal tipdagi odamlar yashagan. Ammo, O'rta Osiyo hududi neandertal odami tomonidan bundan 50-60 ming yillar muqaddam o'zlashtirilgan, degan fikrlar ham mavjud. Ayrim yodgorliklarning sanasi borasida turlicha talqinlar bor. Masalan, Qo'tirbuloq yodgorligi tadqiqotchilar tomonidan 60-70 ming yillar bilan davrlangan bo'lsa⁴¹, 1990-yillarda amalga oshirilgan radiokarbon tahlillar uning sanasini 32 ming yillar bilan belgiladi. Shuningdek, Zirabuloq topilmajoyi uni bevosita o'rgangan tadqiqotchilar tomonidan o'rta paleolit davri bilan belgilansa⁴², keyingi tadqiqotchilar uning so'nggi paleolitga taalluqligini qayd etmoqda⁴³. Bundan tashqari, yurtimizdagi ochiq tipdagi yodgorliklardan Qo'tirbuloq, Ko'lbuloq va boshqa manzilgohlarning geologik holatlari haqida ham turli talqinlar mavjud. Ularni bevosita o'rgangan tadqiqotchilar⁴⁴ madaniy

⁴¹ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент. 1980. -С.16.

⁴² Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент. 1980. -С. 171.

⁴³ Сайфуллаев Б.К. Палеолит долины реки Зарафшана и Северо-Восточных Кызылкумов. Автореф. Канд. Дис-С. Самарканд. 2003. -С. 17.

⁴⁴ Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана. Автореферат докт. Дис-С. Новосибирск. 1990. -С. 13. Ранов В.А., Несмеянов -С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \ Душанбе. 1973. -С. 94.

qatlamlarni aralashmagan desalar, boshqalar⁴⁵ ularni aralashib ketgan holatda yotadi, degan fikrlarni bildiradilar.

⁴⁵ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент. 1980. -С. 14.

III-bob. Farg'ona vodiysi paleolit davri yodgorliklari va ularning O'zbekiston paleolit davrini o'rganishdagi ahamiyati

O'zbekiston hududlarida o'tgan asr 60-70 yillariga qadar, so'nggi paleolit davriga oid yodgorliklar sanoqligina edi. Biroq keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar ular sonining anchayin salmoqli ekanligini ko'rsatmoqda⁴⁶. So'nggi paleolit davri yodgorliklari asosan Toshkent, Zarafshon vohalari miqyosida yaxshi tadqiq etilgan.

Toshkent vohasi misolida Ko'lbuloq makonining yuqori (I-III), madaniy qatlamlari so'nggi paleolit davri jamoalari moddiy madaniyatiga tegishlidir. Xususan bevosita yodgorlik joylashgan Ohangaron vodiysi qadimdan o'z tabiati ekalogik muxiti bo'lgan iptidoi jamoalar yashash uchun qulay maskan bo'lgan. Ko'lbuloqning so'nggi paleolitga oid madaniy qatlamini o'rganish tarixi ikki bosqichdan iborat:

Birinchi bosqich M.R. Qosimov nomi bilan bog'liq bo'lib⁴⁷, bu yodgorlikning ochilishidan to 1990 -yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Olingan natijalar esa qator ilmiy maqolalarda va

⁴⁶ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Древнекаменный век долины реки Зарафшана. Ташкент. 1980. - С. 76-97. Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии // Душанбе. 1973. -С. 68. Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Ташкент. 1987. -С. 1-128.

⁴⁷ Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Ташкент. 1987. -С. 1-128. Лев Д.Н. Палеолит Самаркандской области и его специфические особенности – Труды СамГУ, новая серия, вып. 166. Самарканд. 1967. –С. 76. Сайфуллаев Б.К., Курбонбоев И.М. Қизилқумдаги палеолит даври устахоналарини ўрганишга доир (Есен 2, Қорақудуқ, Шахпахти, Қўқаёз 1, 2 ва 3 материаллари асосида). ИМКУ. № 36. 2008. -С.13. Сайфуллаев Б.К. Палеолит долины реки Зарафшана и Северо-Восточных Кызылкумов // автореферат канд. Дис-С. Самарканд. 2003. -С.1- 24. Сайфуллаев Б.К., Хушвақтов Н.О., Курбонбаев И.М. Поздний палеолит Узбекистана (по материалам новых технико-типологических исследований индустрии верхних (I-III) слоев Кульбулака. ИМКУ. №36. Самарканд. 2007. -С. 12-16. Касымов М.Р. Кремнеобрабатывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. Ташкент. 1972. -С. 16. Касымов М.Р. Результаты археологических работ в долине р. Сох в 1966-1967 гг. // ИМКУ. Вып. 9. 1972а. С. 18-23, 31. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана. Автореферат докт. Дис-С. Новосибирск. 1990. -С. 13. Касымов М.Р. О проблемах изучения палеолита на территории Средней Азии и Южного Казахстана. // ОНУ. № 9. 1990а. -С. 22.

M.R. Qosimovning doktorlik dissertasiyasida o'z ifodasini topgan⁴⁸. Bu davrda olib borilgan qazish ishlari natijasida Ko'lbuloqda 600 m² maydon satxi ochib o'rganilgan va №3 shurf 19 m chuqurlikgacha qazilib, 49 ta madaniy qatlam aniqlangan. Bu qatlamlar ashel (22), muste (24) va so'nggi paleolitga (3) oidligi aniqlangan hamda katta hajmda o'yib-kertib ishlangan va teyyak tipidagi tosh qurollar topilgankim, ular O'rta Osiyoda yagona bo'lgan alohida madaniyat deb ilmiy talqin qilishga asos bo'lgan⁴⁹.

M.R. Qosimovning fikricha, Ko'lbuloq makonining ahamiyatli tomoni shundaki, unda ashel, muste hamda so'nggi paleolitga oid madaniy qatlamlar ketma-ket joylashgan va uzviy ravishda asheldan mustega va mustedan so'nggi paleolitga o'tish davri jarayonini ifodalangan⁵⁰.

Ko'lbuloq va uning atrofidagi yodgorliklarni o'rganishning ikkinchi bosqichi 1994-yildan boshlanadi. Bu tadqiqotlarga O'.I. Islomov rahbarlik qildi va tadqiqot jarayonida Sankt-Peterburglik arxeolog N. K. Anisyutkin ishtirok etadi. Bu bosqich tadqiqotlari natijalari «Predvaritelnyye issledovaniya doliny reki Axangaran za 1994 g.»⁵¹ nomli kitobda o'z aksini topgan. 1994-1995-yillardagi qazishmalar avval ochilgan J2-R2-40, 41, 49-53 kvadratlarining

⁴⁸ Касымов М.Р., Коробков И.И., Годин М.Х. Стратиграфия, литология и характеристика каменной индустрии многослойной стоянки Кульбулак // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. -С. 42-43. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана. Автореферат докт. Дис-С. Новосибирск. 1990. -С. 13. Касымов М.Р. О проблемах изучения палеолита на территории Средней Азии и Южного Казахстана. // ОНУ. № 9. 1990а. -С. 22.

⁴⁹ Касымов М.Р., Годин М.Х. Важнейшие результаты исследований многослойной стоянки Кульбулак // ИМКУ. Вып. 19. 1984. -С. 46-48. Касымов М.Р., Годин М.Х., Худайбердыев Т.Н. Домустьерские культуры на территории Узбекистана // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1992. -С. 18-20.

⁵⁰ Касымов М.Р., Дуке Х., Гречкина Т.Ю. О новых данных по каменному веку Туябугуза // ИМКУ. Вып. 15. 1979.-С. 11- 15.

⁵¹ Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Хушвактов Н.О. Предварительные исследования долины реки Ахангаран за 1995 г. ИИМК. Санкт-Петербург.1995. -С. 72.

janubiy maydon satxida amalga oshirildi qismida (30 m² ga yaqin) olib borildi. Tadqiqotlar natijada quyidagi xulosalar olindi:

1) Yodgorlik ko'p qatlamli bo'lib, bu "madaniy qatlamlar" avvalgi qazishmalar bilan taqqoslanganda soni va namoyon bo'lishi jihatidan turlicha bo'lib chiqdi;

2) So'nggi paleolitga oid chaqmoqtosh qurollar orasida o'yib-kertish usulida ishlov berilganlari ko'pchilikni tashkil qiladi va bu M.R. Qosimovning O'zbekiston hududida ko'plab o'yib-kertib ishlangan tosh buyumlarni o'z ichiga olgan alohida industriya mavjudligi haqidagi xulosalariga qisman mos keladi. Lekin M.R. Qosimov talqiqotlarida mustaqil «Ko'lbuloq madaniyati»ning ajratilishi yetarlicha ilmiy asoslanmagan;

3) Aksincha, 3- va 4-qatlam materiallarining katta qismi tipik mustega xos tosh buyumlar – qirg'ichlar va paykonlardan iborat bo'lib, o'yib-kertib ishlangan qurollar faqat 4-qatlamdagina ko'pchilikni tashkil etadi. Bu esa inson faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan bo'lishi ham mumkin⁵².

V.A. Ranov va S.A. Nesmeyanovlar Ko'lbuloqda madaniy qatlamlarning mavjudligini shubha ostiga qo'yadilar. «Bu shubha yodgorlikda turli xildagi (davriy va patina jihatidan) arxeologik materiallarning aralashib yotganligi bilan isbotlanadi. Chunki, qatlamlarda muste davriga oid tosh buyumlar bilan birga so'nggi paleolitga oid mayda tosh buyumlar qorishib yotadi. Bundan tashqari, bu yerdagi muste davri materiallari ko'proq patinizasiyalashgan va ba'zan, yemirilgan. Aftidan, qatlamlardagi muste va so'nggi paleolit davri materiallarining ko'milib qolishi

⁵² Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О. Предварительные исследования долины реки Ахангаран за 1994 г. ИИМК. Санкт-Петербург. 1995. -С. 16-18.

har xil davrlarda sodir bo'lgan. Bunday turli xil tosh buyumlarning bir davrda yasalganligi shubhalidir. Shuning uchun, aytish mumkinki, Ko'lbuloqning yuqori qatlamlaridagi (I-III) faqat so'nggi paleolitga xos buyumlar mahalliy kelib chiqish xarakteriga ega bo'lib, mustega xos materiallar esa boshqa joydan kelib qolgan. Ularning qanday kelib qolganligi noma'lum. Ehtimol, arxeologik materiallarning ko'pchiligi Ko'lbuloqdan yuqoriroqda joylashgan soylardan oqizib keltirilgan. Ularning bu yerda to'planishi Ko'lbuloqning geomorfologik holati bilan bog'liq. Gap shundaki, yuqoridagi Jarsoy Ko'lbuloqqa kelib, keskin past qiyalik hosil qiladi va ehtimol, shuning uchun bu yerga sel oqiziqlari yotqizilgan bo'lishi mumkin. Ko'lbuloqdagi qalin tosh g'o'lalaridan iborat qatlamlari ham ana shunday sel oqiziqlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin»⁵³.

Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari materiallari, xususida «Paleolit SSSR» kitobida Z.A. Abramova tomonidan mahalliy tishsimon mustedan o'sib chiqqanligi haqidagi fikrlari muxum hisoblanadi.⁵⁴

So'nggi paleolit davriga oid Toshkent vohasidagi yana bir yodgorlik Chirchiq daryosi terrassalaridan topilgan Dodekadim topilmajoyidir. Bu joyda 2005-yili O'zbek-Rossiya qo'shma ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan amalga oshirilgan so'nggi paleolit davrining oxirgi bosqichlariga oid tosh qurollar topilgan⁵⁵.

Yurtimizda so'nggi paleolit yodgorliklariga eng boy hudud bu Zarafshon daryosi vodiysi hisoblanadi. Hududning asosiy

⁵³ Ранов В.А., Несмеянов -С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \ Душанбе. 1973. -С. 94.

⁵⁴ Абрамова З.А. Ранний палеолит Азиатской части СССР \ Палеолит СССР. М. 1984. -С. 308.

⁵⁵ Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И. и др., Новосибирск. 2007. -С. 156.

yodgorliklaridan biri Samarqand makonidir. U Chashmasiyobning o'ng qirg'og'ida, bevosita Samarqand shahri hududida, hozirgi akvapark o'rnida joylashgan bo'lgan. Yodgorlik 1939 -yili N .G. Xarlamov tomonidan ochilgan va shu yilda uning tomonidan shurf qazilgan. Makonni o'rganish ishining ikkinchi bosqichi D.N. Lev nomi bilan bog'liq uning rahbarligida qazish ishlari 1958 -yildan 1967-yilgacha olib borilgan. 1970-1973-yillarda Samarqand makonini o'rganish ishlari M.J. Jo'raqulov va Ye.N. Amarsevalar tomonidan davom ettirildi. Turli yillarda yodgorlikni qazish ishlarida V.V. Shumov, A.A. Yurev, G.F. Tetyuxin va S.A. Nesmeyanov kabi geologlar ham ishtirok etgan. Yodgorlikda jami 1000 m² joy ochib o'rganilgan. Qazishmalardan boy faunistik materiallar olingan. Eng ko'pchilikni tashkil etgan suyak qoldiqlari bu otlarga taalluqli bo'lib, ular barcha aniqlangan suyak qoldiqlarining yarmini tashkil qiladi. Keyingi pozitsiyalarni pleystosen eshagi va ibtidoiy tur egallaydi. Bundan tashqari, qatlamlardan kamroq knobloxa tuyasi, buxoro bug'usi va cho'l qo'yi hamda nisbatan kam miqdorda jayron, to'ng'iz, bo'ri va qulon qoldiqlari topilgan. Shuningdek, aniqlash qiyin bo'lgan fil yoki karkidonlarning naysimon suyaklari hamda kamroq qushlar va toshbaqalarning kam sonli suyak qoldiqlari aniqlangan. Samarqand manzilgohidan topilgan fauna qoldiqlariga ko'ra, uning atrofidagi daryo vodiylarida to'qayzor o'simliklar maydonlariga ega bo'lgan cho'l va yarimcho'l landshaftdan iborat bo'lgan⁵⁶. Samarqand makonidan minglab tosh buyumlar topilgan bo'lib, ular orasida

⁵⁶ Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка. Ташкент, 1987. -С. 23. Джуракулов М.Д., Джуракулов М.Д., Холюшкин Ю.П., Холюшкина В.А., Батыров Б.Х. Самаркандская стоянка и ее место в позднем палеолите Средней Азии // Палеолит Средней и Восточной Азии. Новосибирск, 1980. -С. 123

nukleuslar, uchirindilar, plastinalar, qirg'ichlar, ponasimon qurollar, teshgichlar, kesgichlar, qirg'ichchalar, retushlangan plastinalar hamda galkadan ishlangan qurollar mavjud. Samarqand makonida 7 ta madaniy qatlam aniqlanib, ulardan minglab tosh buyumlar, boy fauna bilan birgalikda o'choq qoldiqlari, odam suyagining bo'laklari hamda oxra qoldiqlari topilgan.

Samarqand pasttekisligida bir-biridan qiziqarli yana qator so'nggi paleolit davri yodgorliklari ochib o'rganilgan, ularga Siyobcha (Samarqandning shimoliy chekkasida), Zirabuloq (Zirabuloq tog'lari hududida) va Samarqanddan 70 km janubi-sharqiy tomonida, Turkiston tog' tizmasi etaklarida joylashgan Xo'jamazgil makonlarini kiritish mumkin. Ushbu topilmajoylarning materiallari Samarqand makoninikiga juda o'xshash bo'lganligi uchun bu yerda Samarqand so'nggi paleolit davri madaniyatiga tegishli jamoalar yashagan deb xulosa chiqarish mumkin⁵⁷.

Yuqorida tilga olingan yodgorliklardan tashqari, so'nggi paleolitga oid buyumlar Samarqand va uning atrofidagi qator punktlardan aniqlangan. Bular jumlasiga Afrosiyob shahar xarobasidan 1,5-2 km shimolroqdan⁵⁸, shuningdek, Samarqanddan 50 km sharqda joylashgan Ravotxo'ja qishlog'idan, G'ishali va Kattaqishloqdan topilgan materiallarni misol sifatida keltirish mumkin.

So'nggi paleolitga oid yana bir yodgorlik sifatida Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanidagi tog'li hududdan

⁵⁷ Ташкенбаев Н.Х. Некоторые данные по палеолиту Зарафшанской долины \ ИМКУ. Вып. 21. 1987. - С. 17. Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент, 1980. -С. 86-91.

⁵⁸ Ташкенбаев Н.Х. Некоторые данные по палеолиту Зарафшанской долины \ ИМКУ. Вып. 21. 1987. - С. 17.

topilgan Angillak g'or makoni xisoblanadi. G'or so'nggi paleolit davri ovchilari uchun vaqtinchalik boshpana vazifasini o'tagan. Bu yerdan mingga yaqin tosh buyumlar bilan birgalikda asosan toshbaqaning ko'plab suyak qoldiqlari topilgan⁵⁹.

Yuqorida ta'kidlanganidek, tadqiqotlarida o'rta paleolitning oxirlariga tegishli bo'lgan Toshkent vohasidagi Obi Raxmat g'ori materiallari keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'rta paleolिटdan so'nggi paleolitga o'tish, davrini aks ettirgan⁶⁰ va so'nggi paleolitning boshlanishiga xos yodgorlik deb belgilangan. Biroq, keyingi faktlar bunday deyish uchun yetarlicha asos yo'qligini ko'rsatmoqda. Birinchidan, g'orning madaniy qatlamlaridan olingan absolyut davriy sanalar 87-36 ming yillar oralig'i bilan belgilanadi; ikkinchidan, yodgorlikning 16-madaniy qatlamidan topilgan paleoantropologik topilmalar ko'proq neandertal tipidagi odamlarga xosdir. Shuning uchun, Obi Raxmat g'ori asosida "ilk so'nggi paleolit" iborasining qo'llanilishi yetarlicha dalillarga ega emas.

Keyingi tadqiqotlar natijasida yurtimizdagi so'nggi paleolit davrining klassik yodgorliklari - Samarqand makoni, Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari (I-III) qatoriga O'rta Zarafshon vodiysidagi Zirabuloq topilma joyi va Qashqadaryo viloyati, Kitob tumani hududidagi Angillak g'or makonlari kiritildi⁶¹. Biroq.

⁵⁹ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент. 1980. -С. 86-91.

⁶⁰ Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Алимов К., Кривошапкин А.И., Аношкин А.А., Милютин К.И., Сайфуллаев Б.К. Исследования грота Оби Рахмат (Республика Узбекистан) в 1999 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1999.-С. 44.

⁶¹ Сайфуллаев Б.К. Палеолит долины реки Зарафшана и Северо-Восточных Кызылкумов. Автореф. дис.-С. канд.ист. наук. Самарканд, 2003. -С. 17. Сулейманов Р.Х., Гланц М. Грот Ангиллак в Китабском районе Кашкадарьинской области // ОНУ, 2003. -С. 33.

Angillak g'ori madaniy qatlamlarining 42-27 ming yillar bilan belgilangan absolyut davriy sanasi bo'lishiga qaramasdan, uning materiallarini o'rta paleolit davriga oid, degan fikrlar ham mavjud⁶². Yodgorlik industriyasidagi qiyshiq kesib retushlangan plastinalar (2 ekz.) gravetti davri uchun tipik bo'lib, qatlamlarning absolyut sanasini tasdiqlaydi. Hozirgacha paleolit davrining boshqa bosqichlarida bo'lgani kabi ularning xronologik shkalasi ishlab chiqilmagan. Masalan, Samarqand makonining va Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari materiallarining ham sanasi masalasida turli fikrlar mavjud. Samarqand makoni sanasi dastavval 30-40 ming yillar bilan belgilangan bo'lsa⁶³, keyinchalik 15-20 ming yillar bilan belgilandi⁶⁴. Ko'lbuloqning so'nggi paleolitga oid materiallari uni bevosita o'rgangan M.R. Qosimov tomonidan (1990) shu davrning boshlariga oid, deb topilgan bo'lsa, boshqa tadqiqotchilar uni so'nggi paleolitning oxirlariga xos, deb hisoblaydilar⁶⁵. Bundan tashqari, Ko'lbuloqning so'nggi paleolitga xos qatlamlarining geologik holati haqida ham-xilma xil qarama-qarshi fikrlar mavjud. Uni qazib o'rgangan mutaxassislar (M.R. Qosimov) madaniy qatlamlar stratigrafik jihatdan aralashmagan desalar, boshqa bir guruhlar ushbu qatlamlarni va shuning bilan birga undagi materiallarni aralashib ketgan, deb hisoblaydilar⁶⁶. Bu masalaga hozirda endigina boshlangan O'zbek-Rossiya-Belgiya qo'shma

⁶² Сулейманов Р.Х. Мустьерская стоянка Ангиллак. ОНУ. Ташкент. 2004. -С. 27.

⁶³ Лев Д.Н. Самаркандская палеолитическая стоянка \ ИМКУ. Вып. 6. Самарканд. 1965. -С. 34.

⁶⁴ Джуракулов М.Д. Каменный век бассейна Зарафшана. Автореферат док. Дис-С. Самарканд.1992. -С. 40. Коробкова Г. Ф., Джуракулов М. Д. Самаркандская стоянка как эталон верхнего палеолита Средней Азии//Stratum Plus, Кишинёв, 2000. -С. 388.

⁶⁵ Сайфуллаев Б.К., Хушвақтов Н.О., Курбонбоев И.М. О позднем палеолите Узбекистана (по материалам новых типологических исследований каменной индустрии верхних (I-III) слоев Кульбулака. ИМКУ. Вып. 35. 2006. -С. 26.

⁶⁶ Ранов В.А., Несмеянов -С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \ Душанбе. 1973. -С. 94.

ekspeditsiyasining Ko'lbuloqdagi tadqiqotlari yanada oydinlik kiritadi.

Shunday qilib, O'zbekistonning paleolit davri arxeologiyasi yurtimiz tarixining eng qiziqarli va munozaralarga boy ekanligini yana bir bor e'tirof qilishimiz mumkin. Yurtimiz hududlari ibtidoiy odamlarning shakllanishi va taraqqiy topishida muhim ahamiyatga molik maskanlardan biri ekanligi bu yerdagi mavjud arxeologik yodgorliklar misolida isbotlangan. Bundan 1,5 mln. yillar muqaddam xomo yerektuslar Afrika va Yevrosiyoda keng tarqalgan. Yevrosiyoda ularning eng qadimgi qoldiqlari 1 mln. yillar atrofida sanalanib, to 100 000 yillargacha yashab kelgan. Xomo yerektuslar qoldiqlarining fanda eng mashhurlariga Xitoyda Sinantrop, Yava orolida Pitekantrop, Ozarbayjondagi Azix g'ori topilmalari, Fransiya'dagi Tutavel odami qoldiqlari, Ispaniya'dagi Atapurka, Italiya'dagi Izerniya, Gresiya'dagi Petralona materiallari va boshqalarni kiritish mumkin. Farg'ona vodiysidagi Selungur g'oridan topilgan materiallar ham yuqorida ta'kidlangan bebaho yodgorliklar jumlasidandir va bu yerda aniqlangan Fergantrop ahamiyati jihatidan ulardan qolishmaydi.

Insoniyat tarixining eng muhim, shuning bilan birga eng uzoq davom etgan bosqichi tosh asri hisoblanadi. Monosentristik nazariyaga ko'ra dastavval Afrika qit'asida paydo bo'lgan eng qadimgi gominidar – xomo xabilislar bundan 2 mln. yillar muqaddam Yevrosiyo materigiga tarqaldilar. O'tmishdoshlarimizning keyingi fizik tiplari xomo erektuslar, neandertallar hamda zamonaviy odamlarning (xomo sapiyens sapiyenslar) paydo bo'lishi va taraqqiyotida Yevrosiyo hududlari

muhim rol o'ynadi. Shu ma'noda rang-barang tosh asri yodgorliklariga boy O'zbekiston hududi insoniyat shakllanishi taraqqiyotiga bebaho ulush qo'shgan maskanlardan biridir.

Xulosa

Ilk paleolit davri arxeologik materiallarining guvohlik berishicha, O'zbekiston Yevrosiyaning eng qalimgi antropogen jarayonlari sodir bo'lgan hududlaridan biri hisoblanadi. Yurtimizdagi Selungur kabi 1,5 mln. yillar bilan sanalanadigan yodgorliklar bu mintaqada barmoq bilan sanalarli darajada kamyob va noyobdir. Unga tengdosh yodgorliklar Yaqin Sharqda (Ubaydiya) Fransiya (Voloney), Italiya (Izerniya), Ispaniya (Atapurka), va Gruziya (Dmanissi) hududlaridagina yakka tartibda mavjud xolos.

Ilk paleolitning boshlarida O'zbekiston hududlarida dastlabki xomo erektuslar paydo bo'ldi va qulay tabiiy iqlim sharoitlari va shunga mos fauna hamda flora ularning muvaffaqiyat bilan rivojlanishi uchun asosiy omil vazifasini o'tadi. Arxeologik, paleontologik, palinologik, paleoantrapologik va boshqa ma'lumotlarga ko'ra, yurtimizda yashagan erektuslar bir necha yuz ming yillar davomida muvaffaqiyat bilan taraqqiy etganlar, mislsiz moddiy-madaniy yutuqlarga erishganlar.

Selungur g'ori tosh industriyasining texnik-tipologik tasnifi shuni ko'rsatdiki, bundan 1,5 mln yillar muqaddam yashagan ajdodlarimiz avval boshdan yevropalik tengdoshlaridan farq qiladigan, o'ziga xos Osiyocha xarakterdagi taraqqiyot yo'liga ega bo'lganlar. Bu davr aholisining asosiy mashg'uloti ovchilik va atrofda mavjud bo'lgan, yeyishga yaroqli o'simliklar mevalarini termachiligi bo'lgan.

Biroq, Selungur g'or makonining madaniy-davriy interpretasiyasi bo'yicha xorijiy adabiyotlarda yuqorida

ta'kidlanganidek, turlicha qarama-qarshi fikrlarning mavjudligini yaxshi xolat deb bo'lmaydi.

O'zbekistonning ilk paleolitida Selungurdan keyingi o'rinlarni undan xronologik jihatdan 1 mln. yillarga yosh bo'lgan Ko'lbuloq, Qizilolma, Bo'kantog' kabi yodgorliklar egallaydi. Demak, yurtimizning paleolit davri tarixida xozirda qariyb 1 mln yillik bo'shliq mavjud va bu keyingi tadqiqotlar natijasida to'ldiriladi, deb umid qilish mumkin.

O'rta paleolit haqida gapirganda, hozircha faqat neandertallar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Bu davrga oid eng yaxshi o'rganilayotgan makon bu Toshkent vohasidagi Obirahmat g'oridir. Uning o'rtacha absolyut sanasi 60-50 ming yillar bilan belgilangan. Shu davrga oid Teshik-tosh, Qo'tirbuloq, Omon-Qo'ton va boshqa yodgorliklar ham yosh jihatidan Obiraxmatdan unchalik katta emas. Negaki, agar yurtimizdagi barcha o'rta paleolit davri yodgorliklari neandertallarga tegishli ekan, bu tipdagi gominidlarning Osiyo yerlariga bundan uzog'i bilan 50-60 ming yillar burun kirib kelganligini ko'rsatuvchi dalillarni hisobga olsak, bu fikrni to'g'ri deb hisoblash mumkin. Darhaqiqat, bundan 100000 yillar muqaddam G'arbiy Yevropada paydo bo'dgan neandertallar O'rta Yer dengizi bo'ylab asta sekinlik bilan sharqqa qarab siljiganlar. Orada 30000-40000 yil vaqt o'tganidan keyin ular O'rta Osiyo xuddudlariga kirib kelishgan. Aytish mumkinki, yurtimiz hududlari so'nggi neandertallar tomonidan o'zlashtirilgan va ko'plab arxeologik materiallarning guvohlik berishicha, bu davrga kelib ularning industriyasi zamonaviy odamlarning tosh sanoatiga

juda o'xshash bo'lgan. Obiraxmat g'ori materiallari buning yorqin misolidir.

O'zbekistonning so'nggi paleoliti haqida gapirganda, avvalo shuni ta'kidlash joizki, ushbu davrda paydo bo'lgan zamonaviy tipdagi odamlar ko'ra yurtimizga so'nggi paleolitning o'rtalarida kirib kelganlar va uning ikkinchi yarmida keng tarqalishib, keyingi o'rta tosh madaniyatlarining shakllanishiga zamin hozirlaganlar. O'zbekistonda so'nggi paleolit davriga oid eng qadimgi yodgorlik bu Qashqadaryo viloyati, Kitob tumani tog'larida joylashgan Angillak makonidir. Uning absolyut sanasi 42000-27000 yillar bilan belgilangan. Bu davrga oid boshqa yodgorliklarning (Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari, Samarqand madaniyati yodgorliklari, Dodekatim va boshqalar) yoshi 28-20 ming yildan oshmaydi. Lekin ana shu so'nggi paleolitning o'rtalaridan boshlab, keyingi mezolit va neolit davrlaridagi madaniyatlar uzluksiz taraqqiy etgan va mahalliy ildizlarga bo'lgan.

Malumki, So'nggi paleolitning boshlanishi hamma joyda zamonaviy tipdagi odamning (xomo sapiyens sapiyens) paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi. Xozircha yer yuzida topilgan zamonaviy odamlarning eng qadimgisi Fransiyaning Kramanon g'oridan topilgan shu nom bilan ataladigan paleoantropologik topilma hisoblanadi. Biroq, ushbu tipdagi odamlarning genezisi masalasi hozirda jumboqligicha qolmoqda. Jismoniy jihatdan zamonaviy odamlarga eng yaqin gominidlar tipi – arxaik ko'rinishga ega bo'lgan xomo sapiyens arxaiklardir. Monosentrik nazariyaga ko'ra xomo sapiyens arxaiklar bundan 200 -150 mingyillar muqaddam Markaziy Afrikada paydo bo'lganlar (Sahroi-

Kabir hudularidan topilgan paleoantropologik topilma misolida). So'ngra ushbu tipdagi gominidlar bundan 100-80 ming yillar burun Yaqin Sharqqa uirib keladilar. Ammo shu yerda arxaik xomo sapiyenslarning izlari yo'qolib, ularning keyingi taqdirlari hozircha fanda noma'lum.

Hozirgi vaqtda yurtimizdagi Obiraxmat g'oridan topilgan paleoantropologik topilmalar xususida qator fikrlar bildirilmoqda. Adabiyotlarda⁶⁷ ushbu topilmaning (OR-1) neandertal odami bilan zamonaviy odamning chatishuvi natijasida dunyoga kelgan gibridligi yoki bo'lmasa, neandertal odamlarining zamonaviy odamlarga aylanishi jarayonidagi bir bo'g'in bo'lganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Biroq, paleoantropologik va paleogenetik mutaxassislar ushbu topilmaning qaysi individga xosligi haqida aniq va dadil fikr aytishdan hozircha o'zlarini tiyishmoqda. Bundan tashqari, xozirgi kunda ushbu paleoantropologik topilmaning DNK tahlillari amalga oshirilganicha yo'q. Obiraxmat odami haqidagi bugungi ma'lumotlar odamning paydo bo'lishi borasida nazariy qarashlarga asos bo'lish uchun yetarli emas, deb hisoblamiz. Bundan tashqari, hali umum e'tirofga sazovor bo'lmagan yuqoridagi ma'lumotlar paleoantropologiya fanining ikki asrlik ilmiy tajribasini yo'qqa chiqara olmaydi. Xulosa шrnida shuni aytish kerak-ki Farg'ona vodiysi qadimgi tosh davri yodgorliklari O'zbekiston arxeologiya fani rivojida katta ahamiyatga ega ekanligi bugungi kunda sir emas. Bu hudud insoniyat paydo bo'lgan

⁶⁷ Деревянко А.П. переход от среднего к верхнему палеолиту и проблема формирования хомо сапиенс в Восточной, центральной и Северной Азии. Изд-во Института археологии СО РАН. Новосибирск. 2009. -53. Деревянко А.П. Эволюция человека: откуда мы и что мы? Наука и жизнь Узбекистана. № 3-4-5. Ташкент. 2008. -С. 6-25. Кривошапкин А.И. Обирахматский человек: загадка эволюции. Наука и жизнь Узбекистана. № 3-4-5. Ташкент. 2008. -С. 26-29.

hududlardan biri sifatida jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan tan olingan. Biroq mintaqadagi o'rta va so'ngi paleolit davri mutaxassislar tomonidan yaxshi o'rganilmagan mustaqillik yillarida tarix ilmini o'rganishda yaratilayotgan imkoniyatlardan foydalanib O'zbekiston xususan, Farg'ona vodiysi paleolit davri yodgorliklarini o'rganishni yangi bosqichga ko'tarish bugungi arxeologiya fanining dolzar vazifalaridan biri deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўк. «Фан». Тошкент. 1998.
2. Абрамова З.А. Ранний палеолит Азиатской части СССР \ Палеолит СССР. М. 1984.
3. Алексеев В.П. Положения Тешик-Ташской находки в системе гоминид \ Антропологическая реконструкция и проблемы палеоэтнографии. М.: 1973.
4. Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия М.: 1985.
5. Амиркулов Б.А. Результаты исследования археологической экспедиции СамГУ в 1981 г. \ Вопросы этнографии и археологии (на узб. языке). Самарканд, 1984.
6. Амиркулов Б.А. Исследование погребения неолитической стоянки в селении Сазаган \ Материалы научной конференции профессорского-преподавательского состава ист. Фака СамГУ им. А. Навои, посвященной 60 летию образования СССР. Самарканд. 1982.
7. Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Хушвактов Н.О. Предварительные исследования долины реки Ахангаран за 1995 г. ИИМК. Санкт-Петербург.1995.
8. Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О. Новые исследования палеолита в Ахангаране (Узбекистан). Санкт-Петербург. 1995.
9. Аскарлов А.А., Лев Д.Н. Древнейшие следы пребывания человека на территории Самарканда \ История Самарканда, т. 1. Ташкент. 1969.
10. Виноградов А.В. Охотники и рыболовы среднеазиатского междкрья. М. 1981.
11. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. Изд-во "Наука", М.6 1968.

12. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан: Этапы древнейшего заселения и освоения внутренних Кызылкумов. М. 1975.
13. Виноградов А.В., Итина М.А., Яблонский Л.Т. Древнейшее населения низовий Аму-Дарьи. Археолого-палеантропологическое исследование. М.: "Наука", 1986.
14. Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. Санкт-Петербург. 1996.
15. Деревянко А.П., С.В. Маркин, С.А.Васильев. Палеолитоведение: Введение и Основы Изд-ВО "НАУКА" Новосибирск, 1994.
16. Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Алимов К., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Милютин К.И., Сайфуллаев Б.К. Исследования грота Оби Рахмат (Республика Узбекистан) в 1999 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1999.
17. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Милютин К.И., Исламов У.И., Сайфуллаев Б.К. Исследование грота Оби Рахмат (Республика Узбекистан) //Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН. Новосибирск, 2002.
18. Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Ташкент. 1987.
19. Джуракулов М.Д., Холматов Н.У. Мезолит и неолит среднего Зарафшана. Ташкент. 1991.
20. Исламов У.И. Обиширская культура. Ташкент. 1980.
21. Исламов У.И. Пещера Мачай. Ташкент. 1975а.
22. Исламов Г.Ф., Тимофеев В.И. Культура каменного века Центральной Азии. Ташкент. 1977.

23. Исламов У.И. Итоги и перспективы изучения пещерной стоянки Сель-Унгур \ Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988.
24. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унгур \ Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск. 1992.
25. Касимов М.Р. Кремнеобрабатывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. Ташкент. 1972.
26. Массон В.М. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Изд-во "Наука" М.-Л.: 1966.
27. Мирсаатов Т.М. Горные разработки в эпоху камня. Ташкент. 1977.
28. Мирсаатов Т.М. Древние шахты Учтута. Ташкент. 1973.
29. Окладников А.П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия) \ Тешик-Таш. Палеолитический человек. М. 1949а.
30. Окладников А.П. Петроглифы Ангара. М.: Изд-во "Наука" АН СССР, 1966, с. 107;
31. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана (С древнейших времен до середины девятнадцатого века), М.: изд-во "Искусство", 1965.
32. Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии \ Душанбе. 1973.
33. Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Ташкент. 1980.
34. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: 1948а.
35. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. М.: изд-во "Наука", 1969.

36. Юнусалиев М.Б. Памятники каменного века на территории Киргизии.
Фрунзе. 1970 б.